

SZEMLE

Péntek János, Otthonosság, hagyomány és identitás a nyelvjárásokban

Ábel Kiadó, Kolozsvár, 2024. 295 oldal

A romániai magyar nyelvészközösség munkái leginkább a dialektológia és a szociolingvisztika területén váltak általánosabban is ismertté. PÉNTEK JÁNOS *Otthonosság, hagyomány és identitás a nyelvjárásokban* című kötete mindkét említett kutatási terület számára jelentős munka. A könyv csekély mértékben módosított, újraközölt, ugyanakkor frissnek mondható írásokat tartalmaz, melyek tematikus csoportosításuknak és a szerzőt foglalkoztató kérdések természetének köszönhetően koherens diskurzussá szerveződnek. A kötet anyaga feltárja egyrészt a romániai magyar nyelvjárások státusának és funkcióinak problémakörét, másrészt három romániai magyar régió, illetve nyelvjárás csoport (a moldvai magyar és a székely nyelvjárás terület, valamint Kalotaszeg) nyelvi, etnikai-demográfiai helyzetének, jellegzetességeinek legfontosabb kérdéseit, a dialektológiai és szociolingvisztikai jellegű megállapításokon túl megmutatva az egyes régiók beszélőközösségeinek sorstörténetét is. Ezen túlmenően a munka néprajztudományi és kutatástörténeti, ezen belül nyelvtudomány-történeti aspektusokban is gazdag olvasmány, és – bár túlnyomó részt szaktanulmányokból áll – korántsem csak a felsorolt tudományterületek művelőinek szól.

A kötet öt tematikus egységből áll: az előszó utáni átfogó bevezető tanulmányt három, szaktanulmányokat és könyvismertető jellegű szövegeket tartalmazó fejezet követi, mindegyik egy-egy romániai magyar régiót bemutatva, végül függetlenként egy interjú-szöveg és egy a szerző saját munkásságára reflektáló korábbi írás újraközlése szerepel.

Az első tanulmány, melynek címe *A nyelvjárások többlettértéke a kisebbségi kettős-nyelvűségben és kétnyelvűségben*, bevezeti a kötetben érvényesülő nyelvjárásfelfogást, és egyúttal előrevetíti az utána következő tematikus egységek szövegeiben részletezett kérdések, problémák természetét. Körképet nyújt a magyar nyelvjárások helyzetével, megítélésével kapcsolatban, különös tekintettel a határon túli régiókra, ezeken belül is nagyobb hangsúlyt fektetve a romániai magyar nyelvjárások helyzetének ismertetésére. Mindez nem csupán egy elméleti jellegű érdeklődés jegyében történik, hanem egyfajta cselekvési terv indoklása és felvázolása érdekében is, ilyen értelemben a tanulmány a klasszikus nyelvtervezési modellek megalapozó fázisaiba illeszkedő helyzetjelentés és stratégiai programvázlat is.

A szöveg nagy érdeme, hogy tömören, mégis körültekintő módon tárja fel a magyar nyelvjárásokhoz való viszonyulás alakulástörténetének lényegi aspektusait, kiemelve, hogy a múlt század Magyarország számára „a standard évszázada” volt, melyben a sztenderdista, nyelvi egységesítést megcélzó szemlélet uralkodott, és általános tendencia volt a köznyelvhez való gyors ütemű közeledés, miközben a határon túli magyar nyelvi régiókban ugyanez az időszak „a nyelvjárásokba való menekvés évszázadának” tekinthető. A tanulmány a párhuzamosan alakuló, elkülönülő nyelvhasználati jellegzetességeket befolyá-

soló tényezők átlátása érdekében felhívja a figyelmet néhány fontos történeti előzményre, melyek gyakran háttérbe szorulnak a köztudatban és – bizonyos mértékig – a szakirodalomban is. Ezek közül a legfontosabbak véleményem szerint a következők: a mai határon túli régiók mindig is peremrégiók voltak, az államjogi státus változásaitól függetlenül is, így a nyelvterület centrumához képest ezekben a régiókban a kezdetektől fogva adott volt az erőteljesebb és dinamikusabb nyelvi és kulturális érintkezéseknek való kitettség, az ún. nyelvjárási kétnyelvűség és ezáltal számos kontaktuselem meghonosodása a közös térben élő nyelvi közösségek nyelvhasználatában, valamint – bizonyos alrégiókban – a többé-kevésbé szimmetrikus asszimilációs és szórványosodási folyamatok, ugyanakkor ez jellemzően nem eredményezett nagymértékű instabilitást a magyar beszélőközösségek számára. A törést természetesen Trianon jelentette nyelvhasználati szempontból (is), melynek következtében a magyar regionális köznyelvek használatának korlátozása, az intézményes nyelvi diszkrimináció fokozott elszigetelődéshez vezetett. Ilyen körülmények közt az eleve informálisabb közegekre jellemző nyelvjárások használata sérült a legkevésbé, ezáltal a nyelvjárások a nyelv és az identitás megtartásának fő tényezőivé váltak a határon túli régiókban.

Az egyes régiók specifikus nyelvhasználati profilját, a magyar nyelv funkcionális dimenzióinak helyi adottságait a régiók nagysága, a nyelvi diszkrimináció mértéke, az anyanyelvi oktatás és intézményhálózatok kiterjedtségének foka határozta meg. A szerző Erdély sajátos helyzetének felvázolásakor kiemeli és részletezi, hogy ezeket a tényezőket tekintve a nagyregió – nagyobb területének és népességének, valamint történelmi előzményeinek köszönhetően – a 20. század folyamán is a többenél előnyösebb helyzetben volt. Az 1990 utáni időszakban a fokozódó mobilitás, illetve a kommunikáció médiumait is érintő technikai fejlődés nagy hatást gyakorolt a nyelvhasználatra is. A tanulmány a határon túli régiókban lejátszódó kedvezőtlen folyamatok sorában a magyar nyelv területi, demográfiai és funkcionális regresszióját, a falvak lakosságának előregedését, a szórványosodást, gyors ütemű nyelvcserét említi; kedvező, ám kétélű folyamatként pedig kiemeli a nyelvi elszigetelődést felváltó nyelvi közeledés jelenségét. A határon túli régiókban is elérhető magyar nyelvű tömegkommunikációs médiumok (rádió, televízió, internetes platformok) a szabad, korlátlanul hozzáférhető nyelvi-kulturális interakciók mellett a közös, jellemzően sztenderd nyelvi minták nyelvhasználatot alakító, egyúttal a regionalitás ellenében ható következményeit is magukkal hozták.

A nyelv(járás)i regresszió folyamatában az egyes romániai magyar nyelvjárássterületek különböző helyzete figyelhető meg – ezeknek túlnyomó részét a szerző a tanulmányt követő fejezetek szövegeiben rendre részletesen is tárgyalja. A moldvai magyar esetében – minden revitalizációs törekvés ellenére – folyamatos a rendkívül gyors, megállíthatatlannak tűnő nyelvcseré; a székely nyelvjárás – bár szintén hat rá a köznyelvhez való közeledés – kialakult presztízsének és tömbhelyzetének köszönhetően példátlanul kedvező helyzetben van a teljes nyelvterület viszonylatában is; a mezőségi nyelvjárás régió – bár hosszú kétnyelvűségi múlt áll mögötte, melyben bizonyos területeken kifejlődött az asszimiláció elleni „immunizálódás” képessége is – mára már teljesen elszórványosodott; a Partium és a Bánság esetében az intenzívebb magyar–magyar kapcsolatok fékező hatása ellenére is folyamatos szórványosodás zajlik. A többi határon túli magyar régió maradékszórványainak esetében pedig nyelvi elszigetelődés, szigethelyzet és a rá jellemző gyakori kódváltás jelenségei figyelhetők meg.

A nyelvi tervezés feladatainak és lehetőségeinek számbavételekor a szerző kiemeli az anyanyelvoktatás további korszerűsítésének fontosságát, ezen belül a pedagógusok esetében a tudatos és nem tudatos nyelvi diszkrimináció kiiktatását, a nyelvjárások nyelvészeti szempontból megalapozott tematizálását, a helyi nyelvjárásoknak az oktatási folyamat szerves részeként való beemelését a tanórai helyzetekbe, a hatékony és gördülékeny kódváltás képességének nyelvjárás-ellenesség nélküli fejlesztését, illetve a kétnyelvűséggel járó kontaktushatások következményeinek elfogadó tudomásulvételét. Ezek mellett hangsúlyozza annak fontosságát is, hogy az önkéntelenül is a nyelvi mintaadók, normaalkotók szerepét is betöltő közszereplők, professzionális beszélők és az őket foglalkoztató intézmények – például a média és a színház intézményei, illetve az egyházak – igazodjanak az egyes régiók specifikus nyelvhasználati jellegzetességeihez, elutasítva a „nyelvjárásmentes” beszéd kritériumát.

A bevezető tanulmányt *A moldvai magyarok nyelve és identitása* című fejezet követi, melynek öt szaktanulmánya, három könyvismertetője és egy interjúszövege együttesen átfogó, mozaikszerű képet tár az olvasó elé a moldvai magyar nyelvjárásról, annak beszélőiről és kutatóiról.

Az első két tanulmány (*A moldvai magyarokról és a csángó* elnevezésről és a Típusok, csoportok, tájak a moldvai magyarban) egyrészt a nyelvjárás eredetét, történetét, belső tagoltságát és nyelvtudomány-történeti szempontból is izgalmas kutatástörténetét, másrészt a *csángó* etnonima jellegét és használatának alakulását mutatja be, kitérve az etnonima eredetével kapcsolatos feltételezésekre is. Mindezek sokat vitatott kérdései a moldvai magyar nyelvjárás és beszélőközösség témájának, melyek sokszor átláthatatlannak tűnő párhuzamos magyarázatokat, érvelésmódokat eredményeztek a szakirodalomban. A szerző ezeket a nehéz kérdéseket meggyőzően és – amennyire komplexitásuk megengedi – egyszerűen tisztázza. Az eredet és a belső tagoltság történeti kialakulása kapcsán a nyelvföldrajzi kutatások eredményeire is alapozva hangsúlyozza, hogy a nyelvjárás alapvetően kettős tagoltságú (mezőségi és székely), nem pedig hármas (vö. *északi, déli és székely*), a moldvai magyarok mind a történeti Erdély területéről származnak, csoportjaik különböző, egyrészt mezőségi, másrészt székely eredetűek, és változatos mértékű keveredésük ellenére is igazolható, hogy az előbbi, archaikusabb, 13–14. században áttelepített csoport jellemzően Szeret menti elhelyezkedésű, az utóbbi, későbbi időszakokban hullámokban, spontán migrációval áttelepült csoport pedig a Szeret jobb oldalán fekvő mellékfolyók mentén lokalizálható. Abba is betekintést nyerhetünk a szövegek által, hogy miképp történhetett az, hogy a szakirodalomban a korábbi és kortárs nyelvészek kettősségre vonatkozó szinte teljes konszenzusa ellenére kanonizálódhatott a hármas tagoltság elképzelése és terminológiája, olyannyira, hogy a meggyőző, minden kételyt megszüntető nyelvföldrajzi és néprajzi bizonyítékok ignorálása egészen napjainkig jellemző gyakorlat maradt.

A csángó népnév kérdése kapcsán szintén fontos megállapítások olvashatók ezekben a szövegekben. Árnyalт képet kapunk arról a folyamatról, melynek kezdetén a mezőségi eredetű csoport külső, sértő gúnyneveként a székelytől eltérő csoportot neveztek *csángó*-nak, majd – a 19. század végének nyelvészeti és néprajzi szakirodalmának is köszönhetően – a moldvai magyarság egészére, sőt minden erdélyi peremszigetre vonatkoztatott névvé válhatott, később az érzékelhetően pejoratív jelleg ellenére vonakodva, majd elfogadva a „divatos” külső megnevezést végül – sokszor kifejezetten önstigmatizáló – önmegnevezésként is meghonosult, a kevertség konnotációját nagyrészt megtartva. Ebből kifolyólag

a szerző e szövegeiben is arra jut, hogy a *csángó* kifejezés szaknyelvi használatra alkalmatlan, nemcsak a túláltalánosítás révén kialakult szemantikai határozatlansága, hanem a kifejezés sértő, pejoratív jellege miatt is. A név eredetét tárgyaló szövegrészekben a szerző amellet érvel, hogy a gúnynév nem a sokszor említett *csánog* 'kóborol' igével hozható kapcsolatba, hanem a moldvai nem székely eredetű magyarok leggyakrabban használt szavával, a 'csinál' jelentésű *csán*-nal, tehát az eltérő beszédmód kifigurázására használt szavajárás gúnynévről van szó.

A fejezet következő tanulmánya („Mi lesz itten velünk, ezekkel a magyarokkal?”). A moldvai magyarok nyelvi önképe az előző század ötvenes éveiből) egy népi nyelvészeti jellegű, 1949 és 1962 között gyűjtött adathalmaz feldolgozása, mely által betekintést nyerhetünk abba, hogy a múlt század közepén megszólaló moldvai magyarok hogyan látták helyzetüket, nyelvüket és jövőjüket. A nyelvi önképnek olyan elemeiről olvashatunk itt – leginkább belső perspektívából –, mint a kisebbségi helyzet, az izoláltság, a kétnyelvűség és nyelvvesztés tudata, a felekezeti és nyelvi identitás összefüggései, a nyelvhasználatbeli másság és azonosság tudata, a csángózás (ön)stigmatizáló hatása, hogy aztán a fejezet következő két tanulmánya (Etnonimák és identitások. A moldvai magyarok identitásvesztésének példája, illetve Az identitás összekapcsolódó és szétbomló kötelékei) már nagyrészt külső, elemző perspektívából mutassa be a moldvai magyarok identitásvesztésének problémakörét.

E két tanulmány részletesen bemutatja a moldvai magyar identitástudat alakulásának történetét, kiemelve a legfontosabb befolyásoló tényezőket, köztük az etnikai, nyelvi és felekezeti szigetelést, az etnikai, nyelvi és felekezeti identitás megélésének, kinyilvánításának tilalmát, illetve a külső stigmatizáló minősítések és a negatív konnotációjú exonimák hatását. Különösen megvilágító funkciója a közösség(ek) társadalmi státusának, felekezeti és nyelvi elszigeteltségének és a kívülről érkező asszimilációs nyomás fokális pontjainak a történelmi korszakokként való áttekintése a kezdetektől napjainkig, mely révén a moldvai magyarság története rajzolódik ki. E több szálon futó történet az állam-, nyelv- és egyházpolitikai, valamint szociálpszichológiai tényezők feltáráásával lehetővé teszi azt, hogy jobban megértsük a teljes nyelvcsere és asszimiláció küszöbén álló közösség múltját és jelenét, ugyanakkor súlyos tanulságokkal szolgáló, a rendszerszintű diszkrimináció típusairól és mechanizmusairól szóló esettanulmányként is olvasható.

Az öt szaktanulmány mellett szerepel a fejezetben három könyvismertető jellegű szöveg is. Mindhárom szöveg olyan kötetekre reflektál, illetve ajánlja őket az olvasó figyelmébe, melyek témájuknál és kivitelezésükénél fogva képesek tágítani és elmélyíteni a moldvai magyarok és a moldvai magyar nyelvhasználat iránt érdeklődők perspektíváját.

A fejezet utolsó darabja „A magyar nyelv egyik nyelvjárása...” című interjúszöveg, melyben a szerző A moldvai magyar tájnyelv szótárának 2017-ben megjelent első kötete kapcsán válaszol a szótár anyagával, előzményeivel, munkálataival, funkcióival és általánosságban a moldvai magyar nyelvjárás specifikumaival kapcsolatos kérdésekre, és ezzel bepillantást nyújt a szótárszerkesztő munkájának komplexitásába és a moldvai magyar szókincs értékeibe is.

A kötet második fejezete A székely nyelvjárásról címet viseli, és két tanulmány (A székely nyelvjárás kivételes helye és helyzete a változó időben és A székely nyelvjárás értékvilága), valamint egy recenzió (A székely nyelvjárás írói tájszótára: a *Bühnagyszótár*) szerepel benne. Mindkét tanulmány a székely nyelvjárás specifikumait járja körül: az első szöveg túlnyomó részt szociolingvisztikai aspektusokra fókuszál, a második pedig

– bár szintén releftkál a nyelvjárás funkcionális sokrétűségére és kivételesnek tekinthető státusára – nyelvi szintenként haladva röviden felvázolja annak dialektológiai profilját is.

A nyelvjárás státusával kapcsolatban megfogalmazott fő jellemzők a nagyfokú stabilitás, a nyelvcsere és asszimiláció veszélyének a déli és keleti peremrégiókra való korlátozottsága; a funkcionális sokrétűség, melynek köszönhetően a Székelyföld területén a regionális nyelvhasználat erőteljesen jelen van az informális–formális skála formális részén is; illetve a nagyrészt pozitív önértékelés és külső minősítések. Ezek a tényezők együttesen – a moldvai magyar és a mezőszéki nyelvjárástól eltérően – kivételesen pozitív nyelvi helyzetről, életképességről árulkodnak, melyben a nyelvjárásnak rendkívüli intellektuális támogatottsága van, és a székely identitás legfontosabb elemeként tartják számon, sőt erős az asszimilációs vonzása is a külső vagy távoli régiókból áttelepült magyarok és románok irányába is. A szerző mindezek ellenére hangsúlyozza, hogy a hosszútávú nyelvi versenyképesség megteremtése/megtartása érdekében fontos a stabil kettősnyelvűség (nyelvjárás–közmagyar megoszlásban) és a magyardomináns stabil kétnyelvűség megalapozása.

A Milyen a székely nyelvjárás? kérdésre keresve a választ, a szerző áttekinti a legspecifikusabbaként számontartott nyelvi jellegzetességeket a hangzás, a szókincs, a morfoszintaxis, illetve a diskurzus szintjén. A szociolingvisztikai státus és a nyelvi jellegzetességek mellett szó esik a székely nyelvjárás kutatástörténetéről és a régió kiterjedésének, illetve belső tagoltságának dialektológiai, nyelvföldrajzi alapú behatárolásáról is.

A székely nyelvjárásról szóló fejezetet Sántha Attila Bühnagyszékely szótárának recenziója zárja, melyből nemcsak átfogó képet kaphatunk magáról a szótárról, valamint a szótárszerkesztés szakmai „kulisszatitkairól” és a székely nyelvjárás tagolásának problematikus kérdéseiről, hanem e nyelvjárás nagyra értékelt, népszerű státusára vonatkozóan is árnyaltabbá válik a fejezet által alkotott kép.

A harmadik fejezet Kalotaszeg címmel három tanulmányt (Kalotaszeg másfél száz évvel felfedezése után, A nyelv és a nyelvjárás megtartásának eltérő esélyei két nyelvjárási régió határán és Kós Károly írói nyelve és a kalotaszegi népnyelv) és egy könyvajánlóból, ismertető szövegekből és előszókból álló részt (Kalotaszegi életek, szolgálatok, kutatások) tartalmaz. A Kalotaszeg-fejezet legnagyobb érdeme az, hogy megmutat bizonyos sorsdöntő összefüggéseket a régióban lezajló geopolitikai, szociológiai, infrastrukturális változások és a nyelvhasználat, valamint az identitástudat változásai között.

A fejezet első két tanulmánya Kalotaszeg ilyen értelemben vett történetét és jellemzőit mutatja be a kezdetektől a jelenig, hangsúlyozva a gyakran homogénnek tekintett régió kettősségét, mindazokat a tényezőket, amelyek elkülönítik a régió nyugati felében levő, hagyományosan Felszégként és Alszégként ismert területét a keleti részétől, a Nádasmunte vidékétől. Az előbbi nyelvi szempontból a Tisza–Körös-vidéki nyelvjárási nagyrégióhoz sorolható, az utóbbi pedig bizonyos hangtani jellegzetességek, szókincsbeli és egyéb különbségek tanúsága szerint a mezőszéki nyelvjárási nagyrégióhoz: nem beszélhetünk tehát egységes kalotaszegi tájnyelvről. A két alrégiót hagyományosan eltérő társadalmi szervezeti formák és kétnyelvűség típusok is jellemezték: a felszegi és alszegi területen – az egynyelvű magyar és román települések mellett – a vegyes lakosságú falvakban a magyar és román jobbjártársadalom közösségei elkülönülten, felekezeti-nyelvi endogámiát érvényesítve, de nem egymástól elszigetelődve éltek, emiatt a legrégebbi időktől jellemző volt rájuk a kölcsönös, stabil nyelvjárási kétnyelvűség; a keleti régióra ezzel szemben a kezdetektől erősebben jellemző volt az etnikai keveredés és az ezzel együttjáró aszimmetrikus kétnyelvűség és nyelvcsere.

A szerző annak hatására is felhívja a figyelmet, hogy a vármegyék feudális rendjében „leltári tárgyként” kezelt jobbágyok mintegy nemzeten kívüli státusukban egészen 1848-as felszabadításukig nem részesülhettek semmiféle, nyelvük, kultúrájuk megőrzésére irányuló támogatásban, sőt a magyar jobbágyok esetében kifejezetten a szórványosodást segítette elő ilyen körülmények között az, hogy nem ők jelentették a legolcsóbb munkaerőt. Kalotaszeg zárt világának nyitása csak a 19. század második felében változhatott meg, többek között a vasúthálózat kiépítésével, melynek révén jelentősen megnőtt a közösség mobilitása, ugyanakkor megkezdődhetett Kalotaszeg „felfedezésének” első hulláma is, nagyrészt a budapesti értelmiségiek néprajzi érdeklődésének és turisztikai célú látogatásainak köszönhetően. A népi kultúra különböző elemei ezután már autentikus magyar értékeként, néprajzi kincsekként kerültek a nagyobb nyilvánosság elé, ami egyúttal a magyar népművészet felfedezéseként kereteződött a kortárs diskurzusokban, és elindította a népművészet kommodifikációjának folyamatát is. A Trianon utáni időszakban a kolozsvári kutatók tovább gyarapították a régióval kapcsolatos nyelvészeti és néprajzi ismereteket, és folytatódott a kalotaszegi identitástudat ápolása. A 20. század második felének kollektív vizsgálása megszüntette a magántulajdon viszonylagos biztonságát e régióban is, a rendszerváltás után pedig már anakronisztikussá vált a régi életforma, az azelőtt példátlan mobilitás pedig tovább fokozta a régió magyar közösségének szórványosodását. Ezeknek az eseményeknek, fordulatoknak, valamint a régió nyelvhasználati-kulturális jellegzetességeire és a beszélők identitástudatára gyakorolt hatásainak a bemutatása érthetővé és elevenné teszi a szakirodalomban sokszor statikus módon, pl. térképeken összegzett heterogenitást.

A fejezet harmadik tanulmánya Kós Károly írói nyelvének elemzésével mutat rá bizonyos kalotaszegi kommunikációs jellegzetességekre, ezáltal rendhagyóan irodalmi példaanyag alapján nyújt vázlatos adalékokat a „régii” Kalotaszeg többszintű (beszédökonomiai, hangtani, lexikális, frazeológiai, grammatikai, pragmatikai és kontaktológiai) profiljához. A szerző természetesen tudatosan viszonyul a szépírói nyelvhasználat stilizáltságához és annak különböző nyelvváltozati forrásaihoz, mindemellett arra a következtetésre jut, hogy Kós Károly szépirodalmi műveiben „választott anyanyelvjárásaként” a kalotaszegi tájnyelv jelentette a meghatározó, ihlető forrásdialektust.

A fejezetet lezáró, Kalotaszegi életek, szolgálatok, kutatások című rész tíz, Kalotaszeggel kapcsolatos kötet előszavait, ajánló szövegeit közli újra. Ennek a darabjai az előző tanulmányokból kirajzolódó Kalotaszeg-képet színesítik, és irányt mutatnak a téma iránt érdeklődő olvasóknak, egyúttal bizonyítják, hogy a régió iránti érdeklődés a 21. század első negyedében is fokozódik.

A függelékbe utalt két szöveg lezárja és újabb, személyesebb részletekkel gazdagítja a könyvben leírtakat. A Székelyföldön, Mezőségen, Moldvában című interjúban nagyrészt azok a témák jelennek meg újra, melyeket a kötet bevezető tanulmánya és három fejezete részletesen és módszeresen bemutatott, az interjú műfaja azonban még közelebb hozza ezeket a kérdéseket az olvasóhoz. A Nyugtalan számvetés hetven évesen című esszé Péntek János egyéni szakmai életútját alakító események, folyamatok és a 2011-ig vállalt feladatok elnagyolt számadását nyújtja, ezáltal közelebb visz a romániai magyar nyelvtudomány történetének csak belső perspektívából látható részleteihez is, például a kutatók lehetőségeire, motivációira vonatkozóan.

Az itt bemutatott kötet teljesíti a címében ígéretet: az olvasó – legyen az nyelvész, néprajzkutató, történész, irodalmár, anyanyelv-pedagógus, diák, politikus, a saját helyi

nyelve és kultúrája iránt érdeklődő vagy épp a „szomszédokra” kíváncsi magyar – a nyelv-járásokról mint otthont teremtő, hagyományokkal összekötő és az etnikai identitás megőrzését szavatoló nyelvi erőforrásokról olvashat, a szakkönyvek sokszor steril, távolságtartó modora, illetve a szintén gyakori patetikus hangvételi, mitizáló diskurzusok helyett egy tárgyilagos, de nem disszociáló, könnyen olvasható, mégis rendkívül informatív könyvből.

NÉMETH BOGLÁRKA
Babeş–Bolyai Tudományegyetem

Borbély Anna – Bartha Csilla szerk., Többnyelvűség Magyarországon Szociolingvisztikai vizsgálatok nemzetiségekről

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2024. 419 oldal

A 2024-ben BORBÉLY ANNA és BARTHA CSILLA szerkesztésében megjelent Többnyelvűség Magyarországon című vaskos kötet közel negyedszázad kutatási eredményeit foglalja össze. A 2001-ben megkezdett közös, nemzetiségi szociolingvisztikai vizsgálatnak, majd azt követő évtizedek változásvizsgálatainak leírását, részterületi és összehasonlító elemzését, összegzését is tartalmazza munkájuk, valamint a további kutatási irányok kijelölését és a jövőben várható változások előrejelzését, prognózist is megfogalmazták a szerzők: „Mindezek fényében a tanulmánykötet a magyarországi többnyelvűség, a két- és többnyelvű beszélők jelenéről és jövőjéről is szól.” (8). A kötetben hat magyarországi nemzetiség (beás, német, roma, román, szerb és szlovák) körében végzett szociolingvisztikai kutatások eredményei kaptak helyet, s habár a kutatók szándéka volt kiterjeszteni vizsgálataikat, mind a tizenhárom hazai honos nemzetiség vonatkozásában elvégezni a kutatásokat, a folytatás – pályázati forrás hiányában – eddig nem valósulhatott meg.¹

A közösségi kétnyelvűség minden lényeges aspektusára kiterjedő változásvizsgálat és a kötet egységese is abban áll, hogy azonos elméleti és módszertani keretbe helyezve, összehasonlító elemzések elvégzését is lehetővé teszi, mind a hat vizsgált nemzetiséggel kapcsolatban. A nyelvi gyakorlatokon, attitűdökön, sztereotípiákon, valamint az identitáskonstrukciók vizsgálatán keresztül, átfogó képet kapunk a vizsgált közösségekben zajló nyelvcsere folyamatok intenzitásáról. Az egységes módszertannak köszönhetően, az empirikus adatok alapján lehetőség nyílik az egyes közösségek nyelvi gyakorlatainak kontrasztív elemzésére, melyek így a magyarországi nemzetiségek nyelvcserejét ábrázoló kontinuum mentén is elhelyezhetők.

A terepmunkát végző vagy irányító kutatók, kutatásvezetők szinte valamennyien a vizsgált nemzetiség tagjai is, így a 142 kérdésből álló (eredetileg a román nemzetiség vizsgálatára magyar nyelven kidolgozott) NKFP-kérdőívet a vizsgált nemzetiségi csoport

¹ A kötet létrejöttét két pályázat tette lehetővé: „A nyelvi másság dimenziói: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei” című projekt (NKFP 5/126/2001, 2001–2004, konzorciumvezető: Bartha Csilla; témavezető: Borbély Anna) és a „Többnyelvűség Magyarországon – Összehasonlító szociolingvisztikai vizsgálatok hat nemzetiségről” című könyvpályázat (Mecenatúra MEC_K 141233, 2022–2024).

nemzetiségi nyelvére ültették át, és a helyi nyelvváltozatban kérdezték ki; ez az eljárás a módszertani hitelesség szempontjából hatalmas jelentőséggel bír. Az „interjú keretében alkalmazott kérdőíves módszer” segítségével 421 adatközlőtől közel hatvanezer válasz érkezett, melynek statisztikai feldolgozását VARGHA ANDRÁS irányította. „A hat nemzetiségre adaptált kérdőívben a kérdések azonos sorrendje biztosította a statisztikai feldolgozás pontosságát.” (30.)

A kérdőív, aminek magyar nyelvű változata a kiadvány Függelékében található, négy részből áll: I. Általános rész (31 kérdés), II. Nyelvhasználat, nyelvválasztás (24 kérdés), III. Nyelvtudás, szubjektív vélekedések a nyelv(ek)ről (48 kérdés), IV. Sztereotípiák, előítéletek (39 kérdés).

„A vizsgálati személyek kiválasztása véletlenszerűen történt, olyan szempontok figyelembevételével, mint a beszélők életkora, neme és iskolázottsága. A megkérdezettek három életkori csoportjában a fiatalok: 20–40 évesek, a középkorúak: 41–60 évesek és az idősek: 61–85 évesek voltak.” (32. o.) Nemzetiségenként összesen 70 személyt vontak be a vizsgálatba, de mivel a román nemzetiségű terepmunkással is készült interjú, így összesen 421 fő adatait dolgozták fel.

A terepmunkát a beás közösségben, Mánfán és Bogyiszlón ORSÓS ANNA és EGREGYI BORBÁLA, a magyarországi németek körében, Tarjánban ERB MÁRIA, a mezőtúri roma közösségben KISS ANDREA végezte. A kétegyházi román nemzetiség tagjaival ABRUDÁN MÁRIA beszélgetett; a pomázi szerb nemzetiség körében SZIMICS MILOSNE folytatta le a vizsgálatot. Tótkomlóson a szlovák nemzetiségű adatközlőkkel pedig TUSKA TÜNDE, UHRIN ERZSÉBET, ZSILÁK MÁRIA és TÓTH SÁNDOR JÁNOS² készítettek el az interjúkat. 2021-ben csatlakozott TÜCSÖK DOROTTYA PhD-hallgató a kutatócsoporthoz, aki a kötet szerb nemzetiségről szóló fejezetének szerzője is lett.

A tanulmánykötet hét fejezetből épül fel. BARTHA CSILLA első, bevezető fejezete követi az Előszót. Ebben az első részben a bemutatandó összehasonlító vizsgálat elméleti és módszertani alapvetése kapott helyet, végtelenül alaposan és mindenre kiterjedően tisztázva számos alapfogalmat, módszertani megoldást, megfontolást. Ez a fejezet mutatja be a kötet elméleti, fogalmi keretét, kutatómódszertani alapjait; gazdag kurrens hazai és nemzetközi szakirodalmi hivatkozásrendszerbe ágyazza a nemzetközi viszonylatban is egyedülálló munkájukat.

A további öt, monografikus alapossággal megírt fejezet egységes szerkezeti elemekből épül fel, ezzel is biztosítva az összevetés lehetőségét, kontrasztív vizsgálatok elvégzését. „A kiadvány egy-egy fejezete – azonos szempontok mentén – a beás, a német, a román, a szerb és a szlovák nemzetiségről készült szociolingvisztikai elemzést ölel fel.” (8.) A fejezetek az NKFP-kutatás eredményeit és az azóta eltelt időszak változásvizsgálatainak tanulságait összegzik. Minden rész olyan alapos, részletes és releváns információkkal szolgál az adott nemzetiségre vonatkozóan, hogy önálló monográfiaként is megállná a helyét. Ezek az elemző fejezetek a következő, nagyjából egységes szerkezeti felépítést követik: I. A nemzetiség bemutatása, magyarországi kontextusba helyezése, a lényeges történeti, demográfiai szempontok kiemelésével; II. A vizsgált településnek, a vizsgálat módszertanának, az adatközlői csoportoknak a bemutatása; III. Az empirikus adatok elemzése:

² „A terepen dolgozó kutatók közül az egyetlen, aki szlovákul beszél, de nem a szlovák nemzetiséghez tartozó személy.” (33.)

nyelvi gyakorlatok, nyelvhasználati szinterek az adott településen; attitűdök, sztereotípiák, identitásstruktúrák; az oktatás szerepe; életkor és generációk. Változásvizsgálat; VI. Összegzés. Minden fejezet végén gazdag szakirodalom-jegyzéket és a bemutatott nemzetiség nyelvén írt absztraktot is találunk, a két keretfejezet, az első és a hetedik végén pedig angol nyelvű összefoglaló olvasható. Emellett az összes vizsgált település nyelvi tájképéről is képet kaphatunk, nemcsak a kötetre mindvégig jellemző, változatos, színes képanyagon keresztül, hanem a képekhez tartozó alfejezetrészek szöveges elemzéseinek segítségével.³

A második fejezetben a mánfai és bogyiszlói beszélőközösség vizsgálatán keresztül ORSÓS ANNA részletes, értő elemzését olvashatjuk a magyarországi beásokról. Ebből megtudhatjuk az elmúlt húsz év nyelvhasználati változásait is: habár a fiatalabb nemzedék tagjai a gyerekeik iskolába kerülését követően tudatosan a magyar nyelvű családi szocializációt választják, a gyermekek érvényesülésének elősegítése érdekében, affektív szinten megmarad az erős érzelmi kötődés a beás nyelvhez: egymás között és az idősebbekkel gyakran használják azt. A nyelv fontos része az identitásuknak, a beás nyelv használatának gyakoriságában és a nyelvhasználati szinterek megválasztásában nemcsak életkori, de nemek szerinti eltérés is megfigyelhető. Izgalmas vizsgálati terep például a belső, intim nyelvhasználat kérdése, amely az adatközlők vernakuláris nyelvhasználatáról is árulkodhat: a nőknél az ima és a pénzszámlolás nyelve inkább beás, míg a férfiaknál ugyanez a káromkodás nyelvére igaz, az önbevallás alapján. „Az álom nyelve esetében nemek közötti különbségek nincsenek, a nyelvhasználat a nők és férfiak esetében egyaránt szignifikáns ($p < 0,05$) negatív kapcsolatban áll az életkorral, azaz minél idősebb beszélőkről van szó, annál inkább a beást jelölik meg az álomban használt nyelvnek.” (73.) A legszignifikánsabb hatása, minden vizsgált területen egyértelműen az életkornak van, és ez a megállapítás az összes többi vizsgált közösség nyelvi gyakorlataira is igaz. Ha összevetjük a beás közösségekben 2022-ben végzett követéses változásvizsgálat eredményeit a 2003-ban végzett NKFP-vizsgálattal, elmondható, hogy a beás nyelv intenzív visszaszorulását tapasztalták a kutatók. Mind a formális, mind az informális nyelvhasználati szintereken a többségi, magyar nyelv előretörése tapasztalható, azzal együtt, hogy a megkérdezett három életkori csoport tagjai mindannyian pozitív attitűddel viseltetnek a beás nyelv iránt: „...a legfiatalabb generáció körében olyan magas fokú a nyelvi asszimiláció, hogy azt a pozitív attitűd sem tudja ellensúlyozni, és nem eredményezi a beás nyelv megtartását és használatát.” (107). Nehézséget jelent továbbá, hogy sok még a tennivaló a beás nyelv standardizációjának a területén: ahhoz, hogy mind az oktatásban, mind a hivatalos nyelvhasználati színtereken megfelelően alkalmazható legyen, szükséges volna további korpusztervezési lépések elvégzése, valamit az átgondolt státusztervezés (például a nyelvsajátítás-tervezés) is. Kiemelten hátrányos az is, hogy a kötetben bemutatott többi nemzetiséggel ellentétben, nem rendelkezik olyan anyaországgal, amely támogathatná ezirányú törekvéseiket.

Ezzel szemben, a „nyelvek piacán” a legnagyobb gazdasági potenciállal bíró német nyelv tanulása, a nemzetiségi iskolák németoktatása az utóbbi időben azok körében is felértékelődni látszik, akik nem tartoznak a német nemzetiséghez. A harmadik fejezetet, mely a magyarországi németek ezeréves történetére is kitér, ERB Mária készítette, aki szintén évtizedek óta végez fáradhatatlan kutatómunkát az általa vizsgált kisebbség körében.

³ A magyarországi nemzetiségek nyelvi tájképének anyaga, elemzése önálló kötetben is fellelhető: BORBÉLY ANNA szerk. 2020. Nemzetiségi nyelvi tájkép Magyarországon. Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

A fejezet a tarjáni németek vizsgálatán keresztül nyújt átfogó képet a magyarországi németek nyelvi, történeti és kulturális sokszínűségéről. Szó esik az egységesítő *sváb* megnevezés félrevezető voltáról is, hiszen különböző történelmi korokban, eltérő nyelvjárási, társadalmi, szociális és vallási háttérrel rendelkező közösségeket azonosítanak tévesen így, figyelmen kívül hagyva az egységes elemzés nehézségeit, melyre ERB MÁRIA értőn reflektál. Kiemeli, hogy a jelenlegi előrehaladott nyelvcsere folyamat során a természetes, valamely német nyelvjárást még otthon, a családban beszélő nyelvjárás-generációt (*Dialektgeneration*) a harmadik nemzedék standardja (*Standardgeneration*) váltja, melynek fenntartását az intézményes keretek között elsajátított standard német és a nemzeti-ségi hagyományok őrzésének szándéka, az identitás közösségi megélésének igénye teszi lehetővé. Az átmeneti helyzetben lévő közép-nemzedék szerepe, feladata mind közül a legváltozatosabb, legnehezebb, a legnagyobb változások az ő aktív életükben következtek be. A természetes nyelvcsere és az intézményes keretekben zajló nyelvtanulás közötti cezúrát, hiányt, a nyelvcsere folyamatok előrehaladott voltát jól jelzi „az anyanyelv gyakran nagyanyanyelvként való megnevezése”. (120.)

A negyedik fejezetben BORBÉLY ANNA több évtizedes kétegyházi kutatómunkájának az esszenciáját találjuk, melynek több monográfiát, számos tanulmányt szentelt a szerző. Ez a rész a maga mikrovalóságában mutatja be azokat a közösségi szintű kétnyelvűségi folyamatokat, identitáskonstrukciókat, generációs nyelvi gyakorlatokat, a nyelvek funkcionális megoszlásának és a nyelvcsere folyamat intenzitásának a kérdését, valamint azokat a többségi és kisebbségi attitűdöket, melyek makroszinten a magyarországi nemzetiségek egyéni fenntartható kétnyelvűségének, identitásörzésének zálogát jelenthetik. A kutatás eredményeként elmondható, hogy a közösségi kétnyelvűség fenntartása alapvetően felülről szerveződik, intézményekhez (önkormányzat, iskola, ortodox egyház stb.) köthető. „Az egyetlen nyelvhasználati szintér, ahol a román nyelv kizárólagos jelenléte regisztrált, az ortodox templom.” (196.) A változásvizsgálathoz elengedhetetlen a nyelvek és nyelvváltozatok presztízsének vizsgálata is: a helyi román nyelvváltozathoz és az irodalmi román nyelvhez való viszony, valamint a fiatalabb generációk, illetve a magasabb iskolázottságúak esetében a magyar nyelv rendkívül erőteljes funkcionális témyerésének értelmezése.

A szerb nemzetiségről szóló rész TÜCSÖK DOROTTYA elemzése, aki értőn dolgozza fel a 2003-as NKFP-kutatás eredményeit, mutatja be a magyarországi szerb közösség történetét, demográfiai, szociológiai jellemzőit, valamint intézményrendszerét, továbbá a szerb nyelv magyarországi területi változatosságát, változatait. A Pomázon végzett kutatásban is 70 fő vett részt, akik a nem, az életkor és az iskolázottság alapján alkottak értelmezett mintát. A vizsgált közösségek közül ebben a közösségben figyelhető meg a legerősebb pozitív attitűd a szerb nyelv és identitás irányába, még a fiatalabb nemzedék esetében is, valamint a fenntartható közösségi kétnyelvűség mintázta is itt a legmarkánsabb. Nemcsak a családban, de „összességében elmondható, hogy a formálisabb terekben (a családon kívül) is rendszeres alkalmuk nyílik a megkérdozetteknek a szerb nyelv használatára” (267).

A hatodik fejezetben UHRIN ERZSÉBET foglalja össze a tótkomlói szlovák közösség körében végzett terepmunkák eredményeit, vonja le az egész magyarországi szlovák közösségre alkalmazható tanulságokat az összetartó, helyi közösség fontosságáról, a jól kiépült kisebbségi intézményrendszer (iskola, önkormányzat stb.) szerepéről. Az önszerveződés, a helyi közösség pozitív attitűdje, erős motiváltsága a nyelv, a kultúra és az identitás őrzésére, továbbadására jelentős tényezők a hazai szlovákság estében is, hiszen – mint

arra a történeti áttekintés során rámutat a szerző – a 2. világháború utáni magyar–szlovák lakosságcsere a Magyarországon maradt szlovákok számára sem volt kedvező: az erős szlovák identitásúak, köztük az értelmiségiek nagy része távozott az országból. „Az áttelepülés után a Magyarországon maradt szlovákság nem csupán létszámában fogyatkozott meg. Felbomlottak azok a több száz éves tradíciókra visszatekintő, etnikailag viszonylag zárt közösségek, amelyek a magyarországi szlovákság nyelvének, kultúrájának hordozói voltak. Nem szólva arról az érzékeny veszteségről, hogy az áttelepülés lehetőségével elsősorban az értelmiségiek éltek...” (284.) Az 1980-as évekre felerősödő asszimilációs folyamatok az elmúlt évtizedekben (a törvényi keretek megteremtette jogi háttér segítségével), a helyi szintű jó gyakorlatokon keresztül, jelenleg kedvezőbb irányba mutatnak.

A tanulmánykötetet BORBÉLY ANNA összegző munkája zárja, melyben „a nyelvi gyakorlatokat, a kétnyelvűséget és a nyelvi vélekedéseket hat (beás, német, roma⁴, román, szerb és szlovák), négy (német, román, szerb és szlovák), illetve két (román és szlovák) nemzetiség összehasonlításával” mutatja be (345). A hat nemzetiség körében végzett nyelvi gyakorlatok vizsgálatából hármast mintázat rajzolódik ki. A romák és a szerbek használják leggyakrabban és a legtöbb nyelvhasználati szintéren a nemzetiségi nyelvet, ami azt jelenti, hogy három doménben is nagyon gyakran használják a saját nyelvüket (a romák: otthon, egyházban, városban; a szerbek: otthon, oktatásban, egyházban). A románok és a szlovákok kétdomén mintázatában a románoknál az otthon és egyház, a szlovákoknál az otthon és oktatás doménben volt a leggyakoribb a kisebbségi nyelv használata. A beásoknál és a németeknél a nemzetiségi nyelvet leggyakrabban mindössze egy domén esetén (otthon) említhetjük. „A német és a beás közösségben a két nyelv használata – hat közösség viszonylatában – a leginkább aszimmetrikus. A nyelvcsereére vonatkozó következtetés, hogy a német és a beás közösségben a német–magyar, illetve a beás–magyar nyelvcsere folyamata a legkorábban indult el, illetve a leggyorsabban megy végbe. A roma és a szerb közösségben a romani–magyar, illetve a szerb–magyar nyelvcsere vagy később kezdődött el, vagy/és a folyamata lassabban zajlik.” (531.) A nyelvi attitűdök és a nyelvcsere folyamata közötti összefüggés a magyarországi szerb – szlovák – román – német nemzetiségek összehasonlító vizsgálatában is egyértelműen kimutatható. Amennyiben mind a nemzetiségi nyelv helyi, területi kontaktusváltozata, mind a nemzetiségi nyelv irodalmi, standard változata felé pozitív attitűddel viseltetik a közösség, vagyis egyik változat sem stigmatizált, ez elősegíti a kétnyelvűség stabilizálódását, hosszútávú fenntartását. A vizsgálat alapján, a fentiek egyértelműen a szerb közösséget jellemzik, a többi vizsgált közösség esetében ingadozó attitűddel kell számolni, amely a fenntartható kétnyelvűség ellenében hat.

Végül, a kötet zárásaként a szerzőkről olvashatunk, illetve a Függelékben megtaláljuk a teljes, magyar nyelvű NKFP-kérdőívet, amely jó kiindulópontként szolgálhat további, hasonló kutatások elvégzéséhez. A kötetet a kereshetőséget nagymértékben segítő, hasznos és alapos tárgymutató zárja. A nemzetiségi nyelvi tájépek vizsgálatához kapcsolódó gazdag

⁴ „Kiss Andrea a mezőtúri roma közösség tagjaként s a helyi lovari változat beszélőjeként végezte a terepmunkát, azt követően azonban a kutatási együttműködés megszakadt. Mivel a többi vizsgált településsel ellentétben itt nem volt lehetőségünk követő vizsgálatra, interjúkra, illetve egyéb kiegészítő adatgyűjtésre, így hiteles képet sem kaphattunk az elmúlt húsz évben e nemzetiségi közösségben zajlott nyelvi és társadalmi folyamatokról, ezért az NKFP kutatás roma nemzetiségre vonatkozó adatainak bemutatása az összehasonlító tanulmányban kapott helyet.” (33.)

képanyag, a szemléltető grafikonok, statisztikák, ábrák a laikus nagyközönség számára is felhasználhatóvá, áttekinthetővé teszik a szakmailag igényes, színvonalas kiadványt, amely digitális formában is elérhető, a HUN-REN Nyelvtudományi Központ honlapján.

SZABÓ T. ANNAMÁRIA ULLA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Szikszainé Nagy Irma 80 éves*

Kedves Ünnepeztünk, kedves Irma! Tisztelt ünneplésre összegyűlt kollégák, barátok! Tíz évvel ezelőtt hasonló körben gyűltünk össze ugyanitt, és az ünnepezt tanítványaként már akkor is megtisztelőnek és szinte zavarba ejtőnek éreztem a lehetőséget, hogy én köszöntsem (DOMONKOSI 2015). Az eltelt idő után visszatekintve azonban még inkább érvényesnek érzem az akkor mondott szavaimat, amelyek a mindig megújulni tudó, alkotó, az értelmező, a szövegek sokféleségére és újdonságaira mindig nyitott gondolkodó, kutató töretlen és törhetetlen munkakedvét emelték ki.

Szikszainé Nagy Irma pályáját évszámok szerint, röviden felvázolva is nagyon nagy ívet rajzolhatunk fel. 1962 és 1967 között a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem hallgatója volt, ahol édesapja nyomdokain haladva magyar nyelv és irodalom, illetve latin nyelv és irodalom szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett. Az egyetem elvégzésétől egészen nyugdíjba vonulásáig az oktatásban tevékenykedett, az oktatási rendszer különböző szintjein. Először általános iskolai, majd középiskolai tanárként dolgozott, ezt követően 1981-ben neveztek ki tanársegéddé a Debreceni Tanítóképző Főiskolára, ahol 1994-ig tanított, akkor már főiskolai tanárként. 1984-ben bölcsészdoktori oklevelet szerzett a Kossuth Lajos Tudományegyetemen, és ettől az évtől mellékállású oktatóként részt vett a Magyar Nyelvtudományi Tanszék munkájában. 1994 februárjában, a kandidátusi cím megszerzése után egyetemi docenssé neveztek ki. 1995-től nyolc évig a Magyar Nyelvtudományi Intézet igazgatója volt. Debreceni munkája mellett az 1998/1999-es tanévben a Károli Gáspár Református Egyetemen, 2006 és 2009 között pedig az egi Eszterházy Károly Főiskolán is tanított. 2000-ben habilitált, 2006-ban az MTA doktora lett. 2009 szeptemberétől 2012-ig a Debreceni Egyetem tudományos tanácsadójaként dolgozott.

Ez a vázlatos pályakép is mutatja, hogy az ünnepezt a közoktatás szférájából indulva tudott sikeres és elismert egyetemi, kutatói munkásságot felmutatni, sőt kamatoztatni is tudta a tanításban szerzett tapasztalatait. Szikszainé Nagy Irma pályájában ugyanis a tanári és kutatói munka mindig szorosan összefonódott: az általa tanított tárgyak irányt szabtak a tudományos kutatásainak; hosszú ideig oktatta a magyar nyelv tanításának módszertanát az egyetemen, és volt szaktanácsadó a gyakorló- és bázisiskolákban. Emellett pedig jól

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2024. november 26-i ülésén, Budapesten, az ELTE BTK-n.